

# KAZAK KÜLTÜRÜNDE HAC VE BATI KAZAKİSTAN'DAN KÂBE'YE HAC ZİYARETİNİN ETKİ VE SONUÇLARI\*

## Pilgrimage in Kazakh culture and The Effects and Results of Pilgrimage from Western Kazakhstan to Kabaa

Doç. Dr. Seyfi YILDIRIM\*\*  
Nazgul SABURGALIYEVA\*\*\*

### ÖZ

Çalışma esas itibarıyla iki hususu ele almaktadır. Birincisi olan Kazak kültüründe hac ve hacılıkla ilgili hususlardır. Çalışma Batı Kazakistan'da hac ve hacılığın tarihi ile kültürü üzerinde odaklanmıştır. Bilhassa 19. yüzyılın ortalarından itibaren Kazak toplumunda hac ve hacılıkla ilgili hususların daha fazla önem kazandığı görülmektedir. Bunun en önemli sebebi ise bu dönemde İslam'ın farzlarından biri olan haccın yerine getirilmesinde toplumda ortaya çıkan talep ve arzuların çoğalmasındır. Ayrıca Kazak toplumu, binlerce kilometre yol yaparak Kabeyi görmeleri ve diğer Müslümanları göreyerek tanışmış olmaları sebebiyle hacıları el üstünde tutmuşlardır. Hacca gidiş ve dönüş, civarda oturan tüm dost ve akrabaların katıldığı birer küçük tören niteliğindedir. Bu çalışmada Kazak toplumunda hac ve hacılığın yeri ve önemine değinilmekte, Batı Kazakistan'dan hacca gidiş güzergâhları ele alınarak bu güzergâhlardan hacca gidip gelen hacı adaylarının sayıları ile ilgili olarak da bilgiler verilerek bir karşılaştırma imkânı verilmektedir. Çalışmada Batı Kazakistan'dan Kazakların hacca gidişleri ile 19. yüzyılın ortalarından itibaren yoğunlaşması ile bu hac seyahatinin bölgeyi işgal etmiş olan Rus Çarlığı'nın kontrolü altına alınması hususuna değinilmektedir. Bu noktada Çarlık Rusya yerli idaresinin hacılara karşı tuttuğu siyasetinin temelinde Müslümanların kendi aleyhinde dayanışma ya da birleşmesini önlemeyi amaçladığı da vurgulanmaktadır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hacılar gittiği yolda uğradığı çeşitli hastalıklara, zorluklara ve hırsızların saldırılarına bakmadan dinî farzını yerine getirmeye devam etmelerine de temas edilmektedir. Sadece dinî, siyasi, ekonomik değil aynı zamanda kültürel etkisi olduğunun altı çizilmektedir. Çalışmanın ele aldığı bir diğer husus ise bu seyahatin Kazak toplumunda yaptığı katkı ve etkilerdir. Nitekim çalışmada bu dönemdeki hac ziyaretinin Kazak topraklarında eğitim ve ilimin gelişmesine de katkısı olduğu görülmektedir. Müslümanların dinî eğitim merkezleri olan Mekke ve Medine, İstanbul, diğer Arap diyarları, Semerkand, Hive, Buhara, Mısır, Orenburg, Ufa, Kazan şehirlerinde dinî eğitim alan Kazak aydın kısmı sayısının artışına sebep olmuştur. Hacılık sırasında Kazak hacıları Müslüman aydınlarla tanışmışlar, onlarla irtibat kurmuşlar ve onları Kazak topraklarındaki mektep ve medreselerde müderris olarak çalışmaya davet etmişlerdir. Böylelikle Kazak topraklarında cami ve medrese sayısının artışıyla hacıların rolü büyük olmuştur. Bunun yanı sıra Kazak topraklarına Müslüman aydınlarla birlikte çeşitli el yazmalar ve kitaplar gelmiştir. Kazak hacıların sayısının artışı ile Müslüman devletler ile sıkı irtibat kurulmuştur, eğitim alanında gelişme kaydedilmiştir ve ticari ilişkiler gelişmiştir. Ayrıca hac ziyareti İslam kültürünün bu topraklarda gelişmesine ve kuvvetlenmesine büyük katkı yapmıştır. Bilhassa İstanbul üzerinden yapılan hac seyahatinin Batı Türklüğü ile olan münasebetlerin gelişmesinde büyük rolü olmuştur. Bu çalışmada Türkiye ve Kazakistan'da konuyla ilgili literatür, hatırat ve arşiv belgeleri kullanılmıştır.

### Anahtar Kelimeler

Batı Kazakistan, Kazak kültürü, Kâbe, Hilafet, Kazaklarda hac.

### ABSTRACT

The study mainly addresses two issues. The first one is related to pilgrimage and pilgrims in Kazakh culture. The study focused on the history and culture of pilgrimage and pilgrims in Western Kazakhstan. Especially with the emergence of spiritual awakening in Kazakh society since the middle of the 19th century, it is seen that the issues related to pilgrimage and pilgrims, which have existed for centuries, have gained more importance. The most important reason for this is that the spiritual awakening that emerged in this period led to the increase in the demands and desires that emerged in the society in fulfilling the pilgrimage, which is one of the fard of Islam. In addition, the Kazakh society attached special importance to the pilgrims because they

\* Geliş tarihi: 20 Temmuz 2020 - Kabul tarihi: 2 Aralık 2020  
Yıldırım, Seyfi; Nazgul Saburgaliyeva. "Kazak Kültüründe Hac ve Batı Kazakistan'dan Kâbe'ye Hac Ziyaretinin Etki ve Sonuçları" *Millî Folklor* 128 (Kış 2020): 218-233

\*\* Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara/Türkiye, ahiseyfi@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3318-6089.

\*\*\* Al-Farabi Kazakh National University. Kazakhstan. Historical Section. naz-sb@mail.ru ORCID ID: 0000-0001-8934-2602.

fulfilled their religious duties, met other Muslims, by seeing the Kaaba following thousands of kilometers from dangerous and troublesome routes. A pilgrimage was a small ceremony attended by all friends and relatives living in the vicinity. In this study, the place and importance of pilgrimage and pilgrims in the Kazakh society are addressed, and the opportunity to compare them by giving information about the number of pilgrims who come to pilgrimage from these routes is given by taking the pilgrimage routes from Western Kazakhstan. The study focuses on the pilgrimage of Kazakhs from Western Kazakhstan under control of the Russian Tsarism, which occupied the region, since the mid-19th century intensified. At this point, it is also emphasized that the aim of preventing solidarity or unification against the Muslims is based on the policy of the Tsarist Russian administration against the pilgrims. From the second half of the 19th century, it is also touched that pilgrims continue to fulfill their religious obedience, regardless of the various diseases, difficulties and thieves' attacks that they have gone through. It is underlined that it has not only religious, political, economic but also cultural impact. Another issue that the study addresses is the contribution and effects of this trip in the Kazakh society. As a matter of fact, it is seen that the pilgrimage visit in this period also contributed to the development of education and science in Kazakh land. The religious education centers of Muslims increased the number of Kazakh intellectuals who received religious education in the cities of Mecca and Medina, Istanbul, other Arab lands, Samarkand, Hive, Bukhara, Egypt, Orenburg, Ufa, Kazan. During the pilgrimage, the Kazakh pilgrims met with Muslim intellectuals, contacted them, and invited them to work at schools and madrasas in Kazakh territory. Thus, pilgrims played an important role in increasing the number of mosques and madrasas in Kazakh lands. In addition, various handwritings and books came to the Kazakh territory with Muslim intellectuals. With the increase in the number of Kazakh pilgrims, close contact has been established with Muslim states, progress has been made in the area of education and trade relations have improved. In addition, pilgrimage has contributed greatly to the development and strengthening of Islamic culture in these lands. In particular, the pilgrimage through Istanbul played a major role in the development of relations with Western Turkishness. This study is based on the relevant literature in Turkey and Kazakhstan, under the light of memoirs and archival documents.

#### **Key Words**

Western Kazakhstan, Kazakh pilgrimage, Kaaba, The Caliphate, Pilgrimage in the Kazakh society.

#### **Giriş**

Kazak toplumunda ve din adamları arasında hacılık ve hacılar özel bir hürmete sahiptirler. Kazak kültürü içerisinde hac ve hacılarla ilgili hususlar önemli yer tutmaktadır. 19. yüzyılın başında bir süreliğine olsa bile Rus ordusu ile bölgedeki kuvvetler arasında süregelen savaşların durdurulması ve uluslararası deniz yollarının açılışı ile Kazan, Ufa, Taşkent ve Buhara gibi dini merkezlerle Kazak toplumunun ilişkileri kurulmuş ve sıklaşmıştı. Bunun sonucunda 19. yüzyılın ortası ile 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Kazak topraklarının genelinde ama bilhassa batı bölgesinde halk arasında dini bağlamda manevi bir yükseliş olmuştur.

Hac yolculuğunu sadece dini bir vazifenin yerine getirilişi olarak düşünmemek gerekir. Çünkü bu yolculuğun siyasi, ekonomik, kültürel ve dini açıdan oldukça geniş yönü bulunmaktadır. Manevi yükselişle birlikte İslam'ın gereklerini yerine getirme ile ilgili hassasiyetler yerli Kazak halkı arasında geniş çaplı olarak yayılmış ve bunun sonucu olarak 19. yüzyılın ortası ile 20. yüzyılın birinci çeyreğinde hacca giden Kazakların sayısında önemli bir artış olmuştur. Bu durum Kazak kültüründe hac ve hacılıkla ilgili duygu, düşüncelerin yoğunlaşması ve daha fazla önemsenmesinde önemli rol oynamıştır. Bu sebeple İslam'ın farzlarından biri olarak, yaşı uygun olan, özellikle de maddi imkânı olan, kimseye borcu olmayan Kazaklar hacılığı yerine getirmeye daha fazla özen göstermeye başladılar (İslam 2010: 346-347; İsabay - Bayjan Ata 1996: 114-115). Genel itibarıyla konu ile ilgili kaynaklar bu dönemde hac yolculuğundaki büyük zorluk, tehlike ve meşakkate bakmadan Kazak topraklarından hacca gidenlerin sayısının gün geçtikçe arttığını ortaya koymaktadır (Muhtarova 2009: 3; Yermakov 2001: 295).

Ancak 19. yüzyılın başına kadar Kazaklar için hacı olmanın ve hacca gitmenin zor oluşunun en önemli sebepleri arasında bir yandan bölgede Rus işgal politikasının hızlandırılması ve aynı zamanda Rus ordusunun saldırıları ile sık sık savaşların gerçekleşmesi bulunmaktadır.

Çarlık Rusya'nın işgal/sömürge politikasının yoğunlaştığı bir dönemde Kazakistan'dan kâbeye gerçekleşen hac seyahatinin araştırılması ve ortaya konulmasında döneme ait arşiv belgeleri büyük katkı yapmaktadır. Kazakistan'daki hacılık hareketi hakkında elde edilen arşiv belgelerini “dilekçeler”, “işgal idaresinin genelgeleri”, “kararlar”, “hatıralar” ve “el yazmaları” olarak ayırmak mümkündür. Bu çalışmada kullanılan Kazak hacılığı ile ilgili kaynaklar ve resmî belgeler, Orenburg Vilayeti Devlet Arşivi, Başkurdistan Cumhuriyeti Devlet Arşivi, Kazakistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi'nden alınmıştır. Bu arşivlerde bulunan raporlar, buyruklar, el yazıları, hatıralar, hesaplar, hatlar, kayıtlı belgeler, ilanlar, listeler, açıklamalar, hacıların dilekçeleri ele alınan dönemde Kazakistan'ın hacılık hareketinin gelişimi ile zorlukları hakkında geniş malumatlar vermektedir (OVDA, BC MDA, KC MDA).

Kazak topraklarından hacca gidiş dönüşle ilgili haberler o dönemdeki gazetelerde yayımlanmış ve bu çalışmada bu haberlerin bir kısmı kullanılmıştır. Diğer taraftan dönemin yerli aydınları, araştırmacılar ve seyyahlar, Kazak halkı arasında hacılığa olan ilginin artışı, hacılıkla ilgili diğer meseleler ve bu konuda ortaya çıkan görüşlerini, 20. yüzyılın başlarında yayınlanmakta olan gazete ve dergilerde yayınladılar (Köpeyulı 1993: 9-10).

Çok yönlü etkilere sahip olan hac yolculuğuna zaman zaman yolculuğun zorlukları ve anılarına dair hatırat türü kitaplar, devletler arasındaki yazışmalar ve devlet kurumları yazışmalarının içeriklerinde rastlamak mümkündür. Kazak hacılarının hatıratları ile yazdıkları şecereler “Kazak hacılık tarihinin” ana kaynakları arasında kabul edilmektedir. Ebubekir Kerderi ve meşhur Yusuf Köpeyoğlu gibi Kazak aydınlarının kaleme aldığı Kunanbay Hacı, Dosjan İşan, Nurpayıs Hazret hakkında yazdığı çalışmaların önemi büyüktür (Muhtarova 2009: 7-8).

Bu çalışma 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın hemen başlarına kadar geçen süreçte Kazak toplumunun dini bir faaliyet olarak sürdürdüğü Kabe yolculuğunu başta kültürel olmak üzere çeşitli yönleriyle ele almaktadır. Çalışma hac ve hacılığın Kazak kültüründeki yeri ve katkısı nedir, Kazak hacıların hac yolundaki güzergâhları hangileridir gibi sorulara cevap arayacaktır. Böylece Batı Kazakistan'dan kutsal bir görev olarak yerine getirilen haccın gerek tarihi olarak gerekse kültürel yönünün ortaya konulması amaçlanmaktadır. Türkiye'de tarih yazımında hiç ele alınmamış olan konu Başkurdistan ve Kazakistan arşiv belgeleri, ilgili literatür, gazeteler, resimler ve diğer malzemeler çerçevesinde ele alınmaktadır.

### **Kazakistan-Kâbe Arasında Hac Yolları**

Batı Kazakistan'dan Kâbe'ye ulaşmak için alternatif yollar kullanıldı. Bazen hacca gidilecek tarihte ülkeler arasındaki siyasi krizler, iç karışıklıklar, salgın hastalıklar gibi belki de en uzak ve en meşakkatli yollar kullanılmak zorunda kalındı. Kazak topraklarından Mekke ve Medine'ye hacılığa giden üç yol bulunmaktaydı. XIX. yüzyılın başından itibaren Türkistan'dan Hindistan, İran ve Kuzey Kafkasya'dan İstanbul'a ulaşılan üç ayrı yolla hacca gidilmekteydi. Birbirine alternatif yolların tercih edilmesindeki en temel faktörler güzergâhın uzunluğu, güzergâhtaki güvenlik-sağlık, güzergâhtan geçilebilirlik ile yol maliyeti idi (Alpargu vd. 2004: 403).

Kazak topraklarından hacca gidilen ana güzergâhlar şöyleydi:

1. Türkistan coğrafyasından gelen hacılar için en kısa yol, Kafkasya ve İran'ın kuzeyi ile doğusu arasındaki Horasan ve oradan Basra ve Mekke'ye ulaşan yol idi. Genellikle İran üzerinden Kâbe'ye giden ve çoğu zengin olan Kazak hacılarının sayısı

fazladır. Bu yolu genelde Şiiiler kullanılmasına rağmen Kafkasya, Türkmenistan ve Kazakistan'ın Manğıstau bölgesinden giden hacıların bir kısmının da bu yolu tercih ettiği anlaşılmaktadır. Ancak bu hat üzerinde İran ve Türkistan hanlıkları arasında ortaya çıkan çekişme ve siyasi kavgalar yüzünden güzergâh güvenli değildi. Ayrıca Osmanlı-İran savaşları döneminde de bu yol tamamen tıkanmaktaydı. Buna rağmen bu yolu seçenlerin yıllık sayısı ortalama olarak 12-15 bin arasındaydı.

2. Türkistan hacılarının bir kısmı Semerkand ve Buhara'dan kara yoluyla Afganistan, Mezari-Şerif, Kabul ve Peşevâr hattını izleyerek buradan trenle Hindistan'ın Bombay limanına gelerek burada mola vermekteydiler. Daha sonra Bombay'den gemi ile Kızıldeniz'in ticaret ve hacıların uğrak merkezi Cidde limanına veya Yanbu şehrinde kara yoluyla Mekke ve Medine'ye ulaşmışlardı. Türkistan ve bilhassa Kazak hacıların uzun zaman alması ve zorluklarla dolu olduğuna bakmadan bu yolu tercih etmelerindeki önemli sebep, bir dönem Rus idaresinden kolaylıkla izin ve pasaport alınmasına imkân sağlaması idi. Bu yoldan anılan dönemde yıllık iki ile üç bin arasında hacı yolculuk yapmıştı.

3. Üçüncü yol ise özellikle 19. yüzyılda Hindistan ve İran yolunun çeşitli sıkıntılar, tehlikeler içermesi sebebiyle bir kısım hacının yöneldiği İstanbul rotası idi. Yavuz Sultan Selim'in 1571'de halife olması ve Osmanlı sultanlarının aynı zamanda "Hadimü'l-Harameyn" sıfatını yüklenmelerinin ardından İstanbul Türkistanlı hacıların tercih ettiği ana güzergâhlardan biri olacaktır.

Seyfettin Erşahin'in Türkistan'da İslam ve Müslümanlar adlı eserinde, Türkistan hacıların çoğunluğunun hacca İstanbul üzerinden gitmesinin İstanbul'da defnedilmiş bulunan Sahabe Hz. Eyüb'ün mezarını ziyaret isteği ile Mekke ve Medine'yi de sınırları içinde tutan Osmanlı halife-sultanından izin almak gibi dini nedenlerle yapılmış olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra elbette İstanbul'u, etnik ve kültürel açıdan kendine yakın gördüğü bir devletin payitahtını görmek, insanları ile tanışmak gibi niyetler de önemli sebepler arasında sayılabilir. Bu ziyaretin asıl sebeplerinden birisi ise hacdan önce halifenin ziyaret edilmesi ile ibadetin tam olarak yerine getirilebileceği düşüncesi olduğu gibi İstanbul'da bulunan cami ve Hz. Eyüb ve diğer sahabe mezarları gibi kutsal görülen yerleri ziyaret etmektir (Sarınay 2019: 6).

19. asırda Buhara ve Semerkant'ta toplanan hacılar Hazar denizinden geçerek Astrahan'a oradan Kafkasya'ya yine Odesa, Kefe, Özi limanlarına oradan da yine gemi yoluyla dinlenmek üzere Sinop, Trabzon ve Samsun limanlarına (Güler 2016: 403) veya direkt olarak İstanbul'a gelmekteydiler. Oradan katıldıkları Surre Alayı ile yine gemi yoluyla Suveyş Kanalı'ndan Cidde veya Yanbu'ya oradan da kara yolu ile Mekke ve Medine'ye ulaşmaktaydılar (Alpargu vd. 2004: 403). Kazak hacıların bir kısmı ise Orenburg aracılığıyla Odessa'ya ulaşmışlar, oradan İstanbul'a ve Kâbeye geçerek hacılık farzlarını yerine getirmişlerdi (KC MDA, Fon № 78, Kayıt №2, Dosya № 5070).

İstanbul, Türkistan, Kafkasya, Kırım gibi coğrafyalardan gelen hacıların toplanma merkezi idi. Bu hacılar birbirleri ile temas kurarak kültürel alışverişlerde bulunmaktaydılar. Hacılar burada Üsküdar, Eyüp ve Sultanahmet gibi merkezlerde çadırlarda ve hanelerde kalmaktaydı. İstanbul'da bu hacılara hizmet veren tekke ve zaviyeler kurulmuştu (Erşahin 1998: 17). Türkistan'dan gelen bu hacılar bu şekilde diğer bölgelerden İstanbul'a gelen diğer hacıların kültürel alışverişlerinde bulundular. Osmanlı sultanlarının Mekke Emiri'ne gönderdiği hediyelerle birlikte Kazak hacıların da dâhil olmak üzere hacca gidenler toplu ve güvenli bir şekilde Surre Alayı ile birlikte İstanbul'dan Mekke'ye gönderildi.<sup>1</sup> Kazak hacıların Türkistan coğrafyasından hem de Anadolu, Irak, Suriye, Kafkasya gibi coğrafyalardan gelen hacıların yol arkadaşlığı yaparak birbirlerini tanıma imkânı buldular ve karşılıklı olarak kültürel etkileşimde bulundular. Mekke ve Medine'ye giden hacıların

genellikle destek için yurttaşlarına güvenmişlerdir. Mekke ve Medine’de bile, Türkistan ve Doğu Türkistanlıların takielleri (konak evleri) vardı. Bu konak evler zengin hacıların desteği ile inşa edilmişti (Qazaq 1913: № 3, Alaysani 1913: № 33).

Uzun yıllar yürüyerek hacca giden hacılar 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya’nın işgal için inşa ettiği demiryollarını kullanmaya başladılar. Daha sonra yine denizyolu ile İstanbul’a ve oradan yine 1908’de inşası bitmiş olan Hicaz Demiryolu ile kutusal topraklara ulaştılar. Kara yolu ve demiryolundan başka üçüncü alternatif yol denizyolları oldu (Alpargu vd. 2016: 406).

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında hac tarihinden bilindiği gibi hacca gidenler o dönemde Hindistan’da yaygın olan veba, kolera gibi hastalıklara yakalanmışlar, yolda vefat etmişler ve hacılık farzı yerine getirememişlerdir. Bunun yanı sıra Müslümanların çoğu yolda çeşitli hırsız veya eşkıyalara yakalanmışlar, ayrıca soğuk/sıcak gibi iklim şartlarının zorluğu, temizlik meseleleri hac yolunu yeterince zorlaştırmıştır (Smirnov 1928, Qazaq 1913).

### **Çarlık Yönetiminde Haccın Prosedürü ve Hacı Sayıları**

Yukarıda da ifade edildiği üzere 19. asırda bir taraftan Ruslara karşı verilen Milli Mücadele diğer taraftan da ülkeye dışarıdan gelen hocalar ile bilhassa Kazan’da din eğitimi alarak ülkeye geri dönen din adamları vasıtasıyla manevi bir uyanış meydana geldi. Rus yönetimi hacca daima şüphe ile bakmış, Kazak hacıların dış dünya bilhassa İslam dünyası içerisinde Osmanlı Devleti ile temaslarından rahatsız olmuştur.

Ancak buna rağmen 19. yüzyılın sonuna doğru Batı Kazakistan’dan hacca gitmek isteyenlerin sayısı önemli bir artış göstermişti (KC MDA, Fon № 25, Kayıt № 1, Dosya № 561). Rus generali Kriyanovskiy’in daha 07 Aralık 1865’te İçişler Bakanlığına sunduğu rapora göre, Orenburg’tan Tatar ve Kazakların Mekke ve Medine’yi ziyaret etmek amacıyla verdiği dilekçelerin sayı her gün artmaktaydı (OV DA, Fon № 6, Kayıt № 18, Dosya № 538, Sayfa № 9-11). Belgelere göre 1905’te sadece Ombı şehrinde 500 kişi Mekke’ye gitmek için Dala (Bozkır) Genel Valiliği’nden pasaport almıştı (Sadvakasova, Almatı: 165; İsabay, Bayjan-Ata, 1996; Ormbekova, 2008). Hacca gitmek üzere izin almak için sunulan dilekçelerin arasında yaşı büyük ve yanında oğlu veya eşi olan Kazak aksakalların sayısının fazla olduğu anlaşılmaktadır (Lykoşin 1902: № 13).

19. yüzyılın sonundan başlayarak Rusya işgali altında olan Müslümanlara Doğu ülkelerinde vebanın yaygınlaşması sebebiyle pasaportlar yasal olarak verilmemiştir (KC MDA, Fon № 25, Kayıt № 1, Dosya № 561, Sayfa № 216). “Karantina” süreci ve ilgili kuralları çiğneyerek Mekke’ye yasa dışı gidip daha sonra geri dönenlere ceza verilmekte veya onlara vergi ödemeye mecbur bırakıldığı anlaşılmaktadır (İsabay - Bayjan Ata 1996: 128). Nitekim izinsiz hacca giden Kazaklara Dala (Bozkır) kurallarının 39’cu kısmı gereğince cezaya tabi tutuldukları (KC MDA, Fon № 25, Kayıt № 1, Dosya № 561, Sayfa № 249) bazı durumlarda nadiren de olsa ceza verilmediği görülmektedir (KC MDA, Fon № 25, Kayıt № 1, Dosya № 561, Sayfa № 98).

Moskova Genel Valiliğinin Torgay Vilayeti Askeri Valiliğine 14 Aralık 1899’da gönderdiği 9052 nolu hacca gidiş izin kararı yayınlandı. (KC MDA, Fon № 25, Kayıt № 1, Dosya № 561, Sayfa № 246).

Çarlık Rusya’nın hac konusu ile görevli ilgili komisyonun<sup>2</sup> raporunun ardından tam zıddı bir politikaya dönülerek sonra Rusya İçişleri Bakanlığı bütün genel valiliklere 31 Aralık 1900 tarih ve 2414 nolu hac genelgesi ile talepte bulunan hemen hemen tüm hacılara izin verildi (İsabay - Bayjan Ata 1996:140). Bunun yanı sıra kurallar gereğince hacılık yolu Karadenizin kuzey kıyısındaki Feodosiya ile Batum tarafından değil Karadenizden gemi aracıyla İstanbul’a gitmelerine izin verildi. Ayrıca hacdan döndükten sonra tüm hacılara tıbbi kontrolden ve özel dezenfeksiyondan geçmeleri zorunluluğu getirildi

(Ermakov 2001: 297). Erşahin uygulanan karantinanın Türkistanlı hacıları engellemek ve işlerini zorlaştırmak üzere zaman zaman kasıtlı olarak uygulandığı, bazı durumlarda sağlık meselesi değil siyasi bir engelleme hususu olduğunun altını çizmektedir (Erşahin 1998: 18).

20. yüzyılın başlarında “Müslüman hacılığın geçici kuralların” çıkarılması ve buna benzer ek kuralların yayınlanması Müslümanların hacılık haklarını Ortodoks Hristiyanların Kudüs’e gitme haklarıyla eşit bir şekilde tanımlamıştı (Muhtarova 2009: 11-12).

Yıllar	Hacı Sayısı	Yıllar	Hacı Sayısı
1862	8	1883	17
1863	11	1884	12
1864	6	1885	76
1874	5	1886	22
1875	3	1887	23
1879	12	1888	25
1880	23	1889	17
1881	17	1890	11
1882	2		
<b>TOPLAM</b>			<b>290</b>

**Tablo 1:** İç (Bökey) Orda’sından 1862-1890 Yılları Arasında Hac Pasaportu Alanların Yıllara Göre Sayıları (Muhtarova 2009: 12)

İç (Bökey) Orda’sından hacca gidecek olanlar bu izni Petersburg, Orenburg ve Ast-  
rahan yönetimlerinden aldılar. 1898-1900 tarihleri arasında hac yasağının yürürlüğe gir-  
mesi sebebiyle izin verilmedi. Bu konu hakkında Rusya’nın İçişleri Bakanlığının özel  
genelgesi yayımlandı. 1897’de Hindistan’da yaygınlaşan veba hastalığından dolayı muh-  
temelen hacca gidiş olmadığı anlaşılmaktadır. (KC MDA, Fon № 64, Kayıt № 1, Dosya  
№ 2205; Orınbekova 2008: 82-89).

İstatistiki bilgilere göre 1902 ve 1910 tarihleri arasında Ombı şehriden her sene  
yaklaşık 500 Kazak hacca gitmek için izin almış ve onlara pasaport verilmiştir. Batı Ka-  
zakistan’ın Torgay vilayetinin Aktöbe ilçesinden 1908’de 20, 1909’da 51 Kazak hac gö-  
revini yapmışlardır. Hacca gidenlerin yaşları 30-75 yaş arasındadır (KC MDA, Fon №  
25, Kayıt № 1, Dosya № 795).

Yıllar	Hacı Sayısı	Yıllar	Hacı Sayısı
1897	34	1908	114
1900	322	1909	19
1901	306	1910	66
1902	179	1911	192
1903	131	1912	270
1904	163	1913	230
1905	125	1914	135
1906	180		
<b>TOPLAM</b>			<b>2.444</b>

**Tablo 2:** Kazakistan Güney Doğu Bölgesi Yedisu Vilayeti’nden 1897-1914 Tarih-  
leri Arasında Hacca Gidenlerin Yıllara Göre Sayıları (Muhtarova 2009: 12).

Batı Kazakistan’ın Oral vilayeti Kazaklarının her sene hacca gitmek için verdikleri  
dilekçe ve talepler hususunda Oral Vilayeti başrahibi ve Ortodoks misyoner Georgiy Kra-

şennikov Rus misyoneri) 1902’de Orenburg ve Oral Ortodoks Piskoposu Vladimir’e gönderdiği mektubunda bazı bilgiler vermektedir (OV DA, Fon № 175, Kayıt №1, Dosya № 25a., Sayfa № 73).

Cidde’deki Rus Konsoloslğunun verdiği bilgilere göre, Rus işgali altında olan Müslüman hacıların senelik genel sayısı ortalama 8-10 bindi. 1901’de 6.000, 1902’de 16.000, 1903’te 5.000 kişi hacca gitmişti (Ermakov 2001: 297-299). Çarlık yönetimin engelleriyle izin almanın zorluklarına bakmadan Kazakistan bölgesinden hacılığa gidenlerin sayısı her sene artmıştır (İsabay - Bayjan Ata 1996: 172; KC MDA, Fon № 64, Kayıt № 1, Dosya № 3155, Sayfa № 30).

### **Hac Farızasının Kazak Kültüründeki Yeri ve Kazak Toplumundaki Etkileri**

Hac ilk bakışta bir grup insanın dini vecibelerini yerine getirmeleri gibi en basit formundan daha farklı etkileri olan bir seyahattir. Kazak topraklarından Mekke’ye uzanan uzun yolda gerçekleşen hac ziyaretinin ülkeler arasında diplomatik ilişkiler, dini ve sosyal alışkanlık, kültür ve hatta ekonomi üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır (Alpargo vd. 2014: 402). Bunlardan en önemlisi esasen ümmet ve hatta millet bilincinin oluşması açısından ortaya çıkan etkidir. Mekke ve Medine’de, hacıların toplandığı şehir ve limanlarda bütün İslam ülkelerinden yüzbinlerce insanın bir araya gelmesi, bunlar içerisinde bulunan ilim adamları, siyaset ve devlet adamlarının bu topraklarda birbiri ile tanışmaları, daha sonraki dönemlerde fikir alış-verişlerini beraberinde getirmiş ve önemli etkileşimler olmuştur. Hacca gidenlerin hacda Kazak toplumu olarak yalnız olmadıkları, diğer İslam ülkelerinden gelen hacılarla büyük bir dünyanın mensubu oldukları hislerini uyandırması, bilhassa dini ve sivil aydınların diğer ülkelerden gelen bu sınıfa mensup kişilerle tanıştıktan başka irtibatlarını daha sonra da devam ettirmeleri son derece önemlidir. Bu herşeyden önce mensubiyet duygusunun pekişmesine hizmet ettiği gibi Kazak topraklarında İslami uyanıştaki etkisi büyük olmuştur. Böylelikle Kazak topraklarındaki hacılık hareketi Müslüman ülkelerle ve hatta Türkistan’daki diğer ırkdaşları ile olduğu kadar Osmanlı Türklüğü ile tanışmaları milli ve manevi ilişkileri sağlamlaştırmış ve ideolojik anlamda da Türk/İslam dünyasında birleştirici bir güce sahip olmuştur.

19-20 yüzyılın başlarında hacı sayısındaki artışın Kazak halkının dini bilincinin artmasına sebep olan bir etkisi de bulunmaktadır. Daha önce, şeriat gereğince günlük beş vakit namaz kılmak, oruç tutmak ve sadaka vermek gibi görevlerini yerine getiren Kazak Müslümanları, hacılar aracılığıyla Kuran’ı Kerim’i okumaya, surelerin içeriğini anlamaya ve diğer dini tartışmalara katılmaya başladı. Hacılar sayesinde Kazak halkı büyük devletlerin kültürünü tanıdı. Hacılar sadece hacılık, Mekke ve Medine’nin kutsal yerlerini görmekle ve Kâbe’de tövbe etmekle kalmadı, aynı zamanda halkın dini eğitimini ve okuryazarlık meselelerini de üstlendi. Hac için yola çıkanları bir köy, bir halk olarak dua ederek göndermek, onları kutsamak ve güvenli bir geri dönüş dilemek Kazak geleneği haline geldi. Memleketine döndüklerinde hacıların eğitim üzerindeki etkisi yeni bir düşünceyi oluşturdu. Hacılar, Kuran’ın ahlaki koşulları ile birlikte insanlara okuma yazma öğretme ve halkın ufkunu açarak gelişmeyi öğretmeye çalıştılar. Kazak tarihinde, hacıların Kazak bozkırlarında cami inşa ettikleri ve caminin bir okul ve medrese olarak hizmet ettiği bilinmektedir (Ğabjalilov 2005: 55-60).

Hacılık yoluyla eğitim ile aydınlanma geliştirdi ve Kazak toplumunda bir yenileşme dönemi başlatıldı. Müslüman entelektüellerin birbirleriyle bağları hacılık yoluyla güçlendirildi. Hacılar, Müslüman ülkelerden Kuran’ı Kerimi ve dini kitaplar satın alıp onları memleketlerine getirerek, daha ileri eğitim ve din eğitimi için ülkenin manevi potansiyelinin gelişmesine katkıda bulundular. Kuran’ı Kerim baskılarının ve diğer kaliteli dini kitap örneklerinin Türkiye, Buhara ve Mısır’dan Kazakistan’a getirilmiş olması büyük önem arz etmekteydi (KC MDA, Fon № 64, Kayıt № 1, Dosya № 3475, Sayfa № 2).

Orenburg valiliği ile Rus yönetimi arasındaki yazışmaların içeriği, Kazak bozkırlarında dağıtılan dini kitapların, özellikle Tatar dilindeki dini kitapların içeriğini kontrol ettiklerini göstermektedir. Dini kitapları yayınlamak için yayınevi ile Rus idaresinden izin alınması gerekiyordu. Sansür izni ile dağıtılan kitaplardan biri, 1892’de Kazan’da basılan Userbay Kuanişoğlu’nun “Hacın Öyküsü” kitabı sayılmaktadır. Kitapta, İstanbul’da nasıl yaşadığını, şehrin güzelliğine nasıl hayran kaldığını, padişahın gümüş bir arabayla bıraktığını nasıl gördüğünü, gezisi, dairesi, ne tür hediyeler aldığını, sadaka için ne kadar para harcadığını ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Kitap “hacılar günlüğü” veya “seyahat günlüğü” olarak yazılmıştı.

Diğer taraftan hac yollarından biri olan İstanbul’da buluşan ve “Surre Alayları” ile birlikte hac yolculuğuna katılanların aralarında kurdukları temaslar Kazak bozkırlarına yeni el yazılarıyla birlikte yeni kitapların ve yeni düşüncelerin gelişini sağlaması açısından Kazak kültürünün gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur.

Yerel Rus yöneticileri, dini kitapların sayısındaki artışın hacıların sayısındaki artıştan kaynaklandığını sürekli dile getirmekteydi. Rus askeri valiler, Rus İmparatorluğundaki Müslümanlar arasında giderek artan dini hassasiyeti dikkate alarak, İçişleri Bakanlığı tarafından dini kontrol kurulması gerektiğini gizlemediler (Quanişulu 1892; KC MDA, Fon № 25, Kayıt № 1, Dosya № 561, Sayfa № 41-47).

Hac yolculuğuna çıkmadan önce, hacıların bir vasiyetname bırakmaları alışılmış bir durumdur. İrade ile birlik, hacılık olaylarını, bir kronik veya günlük şeklinde eserlerin yazılmasını içeren hikâyeler toplumun maneviyatında büyük önem taşıyordu. Bu eserlerin arasında “Hacı al Hanameyin Bekturğan Qarajan Qajioğlu’nun vasiyeti, Bekturğan Bay’a (zengin kişi) Baybişesinin (Birinci hanımı) yazdığı vasiyeti” (1898), “Almatı İlinin Biy’i Düysenbay Şomankulğolu’nun vasiyeti” (1911), “Uak boyundan olan Esengulkajioğlu Kozıpbay Hacının vasiyeti” (1913), “Hacca üç defa giden Arğın boyunun Karekesek kabilesinden olan Öndirbay Hac-ül-Harameyi destanı” (1913) el yazılarını örnek olarak verebiliriz (KC MDA, Fon № 25, Kayıt № 1, Dosya № 561).

Kazak bozkırlarının batısındaki Terekti ilinin, Aktöbe bölgesinden bir Kazak olan Ğataula Basıbekov, dini eğitim faaliyetlerinde bulunduğu halk arasında “hazret” olarak adlandırılmıştır. Onun hacılıktan sonra halk arasındaki değeri artmış olup İslam şuurunun artması konusundaki faaliyetlerinden dolayı toplum ve ailesi tarafından desteklendi. Büyük abisi Kudaibergen Basıbekov gönüllü olarak Çarlık idari hizmetinden en istifa etmiş ve kardeşinin hacılıktan sonraki dini eğitim çalışmalarını desteklemişti (KC MDA, Fon № 25, Kayıt № 1, Dosya № 561, Sayfa № 3).

Kazak toplumu İslam dininin gereği olarak hacca gidip gelenlere “Qajı” şeklinde hitap etmişlerdir. Başka birinin maddi desteği ile ancak onun adını anarak gidenler ise “Bedel Qajı” olarak adlandırılmıştı. Bedel hacılığı yerine getirenler de halk arasında aynı şekilde büyük hürmete sahip olmuşlardı. Müslümanların kutsal merkezlerini hacın farz olduğu vakitten başka zamanlarda ziyaret edenleri “Ğumara Qajı” olarak kabul etmişlerdir<sup>3</sup> (İslam 2010: 346-347; İsabay- Bayjan Ata 1996: 114-115).

Bu sebeple İslam “Bedel hacılığı” açıkça yasaklamadığından için Kazaklar buna inanmakta ve “Bedel hacılığın” sevabı çoktur şeklinde algılamaktaydılar. Ayrıca “Bedel hacılığı” bir kişinin kendisi yaptıktan sonra, ikinci defa yerine başka bir akrabasını göndermiştir (Muhtarova 2009).

Cedidçi ve aynı zamanda ahun unvanını alan Ömer (Ğumar) Karaş “Bedel hacılığı” yerine getirmenin anlamını halka anlatmak amacıyla “Bedel hacılık” adlı bir makale ve kitap yayınlamıştır (Karaş, 1913: Yıldırım vd. 2019). Karaş’ın bu çalışması 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında, yani “Bedel hacılığın” yaygın olduğu dönemde yayınlan-



mıştır. “Bedel hacılık” adlı kitabında Mekke’ye hacılık yapmanın usullerine önem vermekte ve aynı zamanda halk arasında şeriatta sapmalar üzerine yapılan meseleleri ortaya koymaktadır. Karaş bu kitabında; “Biris için diğer birisi ne cennete ne de cehemene gidecek. Her bir kişi kaza ettiği namazı kendisi yapmalı. Maddi durumu olmayanların hacılık yapması şart değil. “Bedel hacılık” farz değil... Maddi durumu uygun olanlar hacılığı kendileri yapmalı” ifadesini kullanmaktadır (Qaraş 1913: 31).

Bedel hacılık günümüzde de önemi ve yerini korumaktadır. Mañıstau vilayeti, Aktau şehrinde yaşayan Hacı Sabit Salkınoğlu kendisinin hacılığından sonra babasının, sonra da annesinin haccını yapmıştır. Sonraki yıllarında halk arasında evliya ve pir düzeyine kadar yükselmiştir. Yer altı camisine bakan Beket Ata’nın, Sırderya’da yaşayan Berkinbay Kalpe’nin adına Bedel hacılığa gitmiştir. Bedel hacılık günümüzde Batı Kazakistan bölgesinde halen yeri ve önemini sürdürmektedir.

Hacılık Kazak toplumunda kişinin rolü ile ona toplumda verilen değeri önemli ölçüde arttırmaktaydı. Hacılar halk arasında büyük hürmete sahip oldular. Hac görevini yaparak, memleketine dönen kişiye toplumdaki bilinen ve o güne kadar kullanılan ismi yerine “hacı” unvan/sıfatı ile ya da kişiye “hacı” isimden sonra eklenerek hitap edilmişti. Kazak halkının önder şairi Abay Kunanbayev’in babasına Kunanbay hacı olarak hitap edilmekteydi. Tanınmış âlim Şakarım Kudayberdioglu hacdan döndükten sonra ona Şakarın hacı denilmekteydi

Bu konuda Batı Kazakistan’ın Torgay vilayetinin Askeri Valisi’nin Çarlık Rusya İçişleri Bakanlığına yazdığı yazıda: “Kara taş” (Kâbe) yanında İslam’a bağlı kalan tüm halklar bir devlet altında birleşeceklerine inanmaktalar, onun gelecekteki gücü ile yönetimi hakkındaki vaazları dikkatle dinleyenler bu ideallere inanmaktalar, bu düşünceleri yaymaya ve yerine getirmeye ant içmekteler... Memleketine dönen hacıları halkın nasıl karşıladıklarını, onun elini öperek üzerindeki çapanın ucunu yüzüne sürdüklerini bir görmeniz. O (hacı) büyük hürmete sahip olmakta, onun söyledikleri yerine getirilmekte ve kararları tartışılmamaktadır. Kazak bozkırlarından hacca gidip gelen kişi evliya düzeyine yükselir, onunla selamlaşmak, akıl edinmek, hastalıklardan arınmak, çeşitli aile meselelerinin, toplumun problemlerinin çözümünü bulmak ve buna benzer meselelerin önünü almak için her bölgeden Kazaklar onu ziyarete gelirlerdi. Hazret ve işan olarak müridler ve sufilere önderlik etmekte, bozkırlarda İslam’ın yayılmasında büyük rol oynamaktadır” demektedir (KC MDA, Fon № 25, Kayıt № 1, Dosya № 561, Sayfa № 41-47). Bu kayıtlı kaynaklar sadece Kazak hacılarının toplumdaki manevi yerine değil, aynı zamanda halkın dini görüşüne de tanıklık etmektedir.

Kazaklar hacca gidecek kişinin daveti üzerine onun davetine icabet ederler. Bu davette hacı adayı eğer zengin ise ve bilhassa kış aylarında bir deve (Batı Kazakistan’da yaygın olarak deve) veya atı, yaz aylarında ise koyun kurban ederek (Qan shygaru) misafirlerine yemek ikram eder. Misafir ve komşulara ise hamurlu et (yet beru) dağıtılır. Güney Kazakistanda daha çok Özbek pilavı dağıtılır. Davette Kur’an okunur. Sohbet yapılır. Bu ziyarette küçükler büyüklerinden ve özellikle hacı adayından **bata verin** diyerek dua talep eder. Büyükler de buna karşılık vererek küçüklerine bata verirler.

Hactan döndükten sonra köy halkı tekrar hacıyı ziyaret için onun evine gelir ve ondan **Bata dilek-dua** alırlar. Ziyarete “zemzem suyu içmek ve sağ salımlığınızı öğrenmek için geldik” derler. Hacı kendi eliyle misafirlerine su ikram eder. Aynı zamanda kurban kesilerek misafirlere ikram edilir. Ziyarete kur’an okunur. Gelenlerin her biri o sudan içerler ve hacı suyu içene **jugisti bolsyn** (darısı başına) derler. Hacıların yol maceraları, yaşadıkları ile ilgili sohbetini dinlemek için gelirler. Daha önce gidip gelen hacılar köyde mektep ve cami açmış olmaları ve halka hediyeler dağıtmış olmaları sebebiyle toplumun

onlardan büyük beklentileri bulunmaktaydı. Hacılar genel olarak ziyaretçilerine teşbih ve seccade hediye ederlerdi.

Tanınmış Türkolog Vasiliy Radlov'un 19-20 yüzyıl meseleleri ile ilgili çalışmaları genel itibariyle Kazak toplumu hakkındadır. Yazar, "Müslümanlar arasında çeşitli dini kitapların bulunmasını, Türkistan Müslümanlarının dini eğitim ve ilmine düşkünlüğü ile gelişmesinin esasen hacılıkla ilgili" olduğunu öne sürmektedir. Vasiliy Radlov Kazak toplumunda "jırlar ve destanların" çoğalmasını ağız edebiyatı ile İslam'a olan düşkünlüğüne bağlamaktadır (Radlov, 1989).

Hacılar dönüşlerinde uzun yıllar anlatacakları hatıraları dönüşlerinde getirmektedirler. Bunlar arasında Kâbe ve yol üzerinde gördükleri diğer Müslümanlar ile Kâbe'nin hissedilen yüksek manevi duygularıdır. Bu duyguların coşkulu bir şekilde Kazak toplumuna aktarılması manevi duyguların canlı kalmasına yol açmaktaydı. Aynı şekilde Kazak hacılarının güzergâhta Türkistan'ın diğer ülkeleri ve toplumlarından gelen hacılarla çeşitli duraklama noktalarında buluşmaları, yaya, tren veya gemi ile birlikteki uzun seyahatleri "hacı kardeşliği" gibi Türkistan toplumunun büyük kabul gösterdiği bir dostluğun kuvvetlenmesinde önemli bir rol oynadı.

Kazak hacıların dönüşlerinde kendi toplumlarının eğitimlerine büyük katkılar yaptığı ve aynı zamanda eğitim ve ibadethanelerin de onlar eliyle kurulduğu görülmektedir. Hacılardan biri olan Aktöbe bölgesinden Dosjan (Dosmuhammed) İshan Kaşakoğlu, hacılıktan döndükten sonra halkına eğitim vermeyi görev olarak addeden hacılardan biriydi.<sup>4</sup>

Günümüzde tanınmış halk bilimcisi Serik Ajiğali'ye kaynak olarak malumat veren Jumağali Akpalın'ın<sup>5</sup> ve Otrar Jantayev'in<sup>6</sup> söylediklerine göre Dosjan İshan'la beraber Mekke'ye Nurpeyis İshan ve Tabın boyuna mensup olan Jumağali İshan da gelmiştir. Muhabirlerin kaynaklarına göre Dosjan İshan 1870'ten itibaren hacca üç defa gitmişti. Mekke'den döndükten sonra, Domuzdağlardaki Kaynar adlı bölgede<sup>7</sup>, iki büyük cami anşa ettirmiştir. Şilisu'daki cami halk arasında "İshan Ata" camisi olarak adlandırıldı ve sonra "İshan Ata" mezarlığına dönüştürüldü. Ve Dosjan İshan vefat ettikten sonra buraya defnedildi (Ajiğali 1994: 57-58). Dosjan İshan'ın hacdan döndükten sonra inşa ettiği bu cami aynı zamanda bir mektep ve medrese olarak çalıştı. Halk ona "hazret" olarak saygı duydu ve Dosjan İshan'ın yanı sıra Dosjan Hazret olarak ad verildi. Şu anda, "Dosjan Hazret" adı Kazakistan'da yaygın olarak kullanılmaktadır. Dosjan İshan, Mekke'de Kazaklar için bir konak evini inşa eden hacılardan biri sayılmaktadır.

Dosjan İshan, Abay Kunanbayev'in babası, Orta Jüz'e mensup Arğın Boyunun Tobıktı kabilesinden olan Kunanbay ile Sırderya bölgesinin zenginlerinden olan Küçük Cüze mensup Jappas boyundan olan zenginler Appaz ile Mırkı'larla birlikte 1874'te Mekke'ye gitmişlerdi. Bu zenginler ortadan altın, gümüş paraları biriktirerek Dosjan İshan'ı konak evini inşa etme işini halletmesi için göndermişlerdi (Çabjalilov 2005: 58-59).

Şakarim Kudauberdioğlu kendi yazılarında 1905-1906 tarihleri arasında hacca gittiğinde bu konuk evlerini gördüğünü, bu konuk evinin Dosjan Hacı üzerine yazıldığını ve Kunanbay Hacı'nın "Konak evini inşa ettiğinde Küçük Jüz hacılarının buna çok sayıda para verdiklerini" dile getirmiştir (Şakarim Kudayberdioğlu 1991). İshan vefat ettiğinde şair Abubekir Kerderi acıklı bir şiir söyleyerek, Dosjan İshan'ı Küçük Jüz'lerin "Piri" olarak kabul ettiğini ifade etti. (Kerderi Abubekir 1993: 147-157). Dosjan İshan camiine yapılan anıt, milli öneme sahip bir anıt olarak korunmaktadır.



**Resim 1 a-b.** Hac yaptıktan sonra Dosjan İşhan tarafından yaptırılan caminin ayakta kalan duvarları. (Sagindikova 2019).

Dosjan Ishan cami-medresesinin içi, Kazak ulusal kanatlı ko boynuzu süslemeli oryantal tarzda dekore edilmiştir.



**Resim 2.** Dosjan Ishan Cami-medrese iinin dekore edilmiş halinin bugünkü durumu (Kartayeva Tattigul arşivinden).



**Resim 3.** Dosjan İşhan cami- medresenin doğusunda Bismillah yazısının izi. (Kartayeva Tattigul arşivinden)

Öğrenciler, Dosjan İşhan cami-medresesinin dışındaki taş üzerine yazma alıştırması yaparlar. Günümüzde, eser izleri olan taşlar korunur, ancak yazıtlar toprak altında kalarak, rüzgar ve is nedeniyle silinmekte, okunması gittikçe zorlaşmaktadır.



**Resim 4 –b.** Dosoan İşhan’ın öğrencilerinin yazdığı ve üzerinde uygulama yaptığı taşlar. (Tattigul Kartayeva Arşivi)

Halk arasındaki sözlü kayıtlara göre bu cami-medresede 150 kadar çocuk eğitim gördü. Bu öğrencilerin aynı zamanda yatakhaneleri vardı. Konar-göçer şekilde hayvancılıkla uğraşan Kazaklar, geçici bir yerleşime taşındıklarında bile çocuklarını Dosjan İşhan’a eğitim almaya bırakmışlardır. Günümüzde çocuk yataklarına ve duvarlarının kalıntısına tanıklık eden 4 kalıntı kalmıştır.



**Resim 5.** Dosjan İşhan Cami-medresesinin öğrencileri için yaptırılan yatakhanelerin kalıntıları. (Tattigul Kartayeva arşivinden)

Halk bilimcisi Tattigul Kartayeva, 2019 yılında bu anıt üzerinde bir çalışma yapmıştır ve “Dosjan İşhan cami-medresesinin ham tuğlalardan yapıldığını, tabiat şartlarının uygun olmamasından dolayı yıkıldığını ve şimdi hayatının son günlerini yaşamakta olduğunu” belirtmektedir (Kartayeva 2019: 25). Dosjan İşhan’ın mirası olarak Kuran’ı Kerim, mührü ve sürahi kalmıştır. Mühürdeki Arapça yazıda: “Allah’a ibadet eden Molla Dosmuhammed İbn Kaşak 1248 (Hicri takvimine göre)” diye yazılmıştır (Darmenuly, 2019; Bogde adamnyn kolynda bolgan Doszhan ishannyn mori 2019).



**Resim 6.** Dosjan İşhan'ın göğüs mührü (Darmenuly, 2019; Bogde adamnyn kolynda bolgan Doszhan ishannyn mori 2019).

Bir diğer hacı Dosjan İşhan'ın damadı, Jumagali İşhan, Tabın boyunun büyükbabası Ajimbet soyundan gelmekte olup ülkede din eğitime önemli katkılarda bulunmuştu. Jumagali İşhan, hacdan döndükten sonra şağan nehrinin alt kısımlarında Taskabak yerleşkesinde bir cami inşa etti. Jumagali İşhan, konar-göçer Kazakların çocuklarını yanına alarak onlara eğitim verdi. Vefat edince caminin yanındaki Taskabak mezarlığına defnedildi. (Gabjalilov 2006: 367)



**Resim 7.** Jumagazy İşhan camii okulunun korunmuş mihrabı. Aktobe bölgesi. Domuzdağı, Taskabak (Tattigul Karteva Arşivi)

Ajim-Karajon Tabın Boyuna mensup olan Erbatır İşhan, Orazalı İşhan, Nurjan İşhan, Öteli hacılar bu bölgede İslam'ın gelişmesine, dini eğitimi vermeye, okuma yazmaya büyük katkıda bulunmuşlardır (Sadıkova 2006: 93-99).



**Resim 8.** Nurjan İşhan cami medresesi korunmuş mihrabı. Aktobe bölgesi. Domuzdağ, Joğarı (Jaman Aksay) (Tattigul Kartayeva Arşivi).

Kazak bozkırlarının batı bölgelerinde, 19 ve 20.yüzyılın başlarında hacılar ve din eğitimcileri tarafından açılan camiler ve medreseler, Sovyet hükümetinin etkisi altında ateizmle zulme maruz kaldı ve yok edilmeye çalışıldı. Günümüzde camiler ve medreseler yarı yıkılmış, yarı korunmuş ve açık hava anıtı olarak yaşamalarını devam ettirmeye çalışmaktadır. (Ajigali 2006; Ajigali 2015; Kartayeva 2019).

#### **Sonuç**

19. yüzyılın ortalarından itibaren Kazak kültüründe büyük bir yeri olan hacılık, Kazak toplumunda İslam'ın gelişmesinin ana göstergelerinden birisi oldu. Bu dönemde hacılık, Kazak toplumunda geleneksel bir süreç haline geldi. Hac ibadetinde ortaya çıkan canlılık ve hareketlenme, Rus İmparatorluğunun işgali altında kalan Müslüman halklarının toprak, siyasi ve ekonomi, kültür ve hatta dil açısından manevi, ideolojik ve siyasi yönden birleşmeye sevk eden önemli bir araç oldu. Bu açıdan da haccın sadece dini bir ritüel olmaktan çok daha fazla daha geniş ve büyük bir anlamı olduğu görülmektedir. Etnik ve diğer birçok farklılıklara rağmen İslam toplumlarının en azından idealde birleşme eğilimini en çok destekleyen etkenlerden biri olan hac farzası döneminin siyasi şartlarından dolayı Müslümanların birbirlerini tanımalarına ve kendilerini büyük bir toplumun üyeleri olarak görmeleri ve en azından idealde Müslümanların gönülde birleşmesine yol açtı.

Diğer taraftan Hacılık, Müslüman ülkelerde eğitim ve aydınlanma açısından güçlendirdi. Müslüman din eğitiminin merkezi haline gelen Buhara, Semerkant, Orenburg, Ufa ve Kazan'da okuyan Müslümanların sayısı gün geçtikçe arttı. Kazakistan'ın batı kısmı da dahil olmak üzere Kazak bozkırlarına yakın olan bu manevi merkezler de yıldan yıla hac hareketinin gelişmesine katkıda bulunmuşlardı. Diğer taraftan İstanbul'da Halife'den himaye gören hacılar, Batı Türklüğünün kültürel açıdan zengin ve muhteşem payitahtını görmekte ve aydın kesimle görüş alış-verişinde bulunmaktaydılar.

Hacca gidiş ve yeniden dönüş Kazak kültürünün en renkli ve canlı unsurlarından biridir. Kazak toplumu bu ibadete ve bu ibadeti yerine getirenleri büyük hürmet etmekteydiler.

Ayrıca Kazak hacılar Kazak topraklarında kültürün yayılması konusunda büyük katkı yaptılar. Gerek dini ve diğer eğitici kitaplar ve Kuran'ı kopyalama kültürü insanlar arasında yayıldı. Hacılar tarafından bir anıt olarak inşa edilen cami ve medrese binalarının korunması, hacıların halk arasında yazma ve okuma kültürünün hızlı gelişimine katkıda bulunduğunu kanıtlamaktadır.

#### NOTLAR

1. Surre alayı hakkında bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/surre> (Alınma tarihi: 28.06.2020)
2. Talimat Tıp Bölümü tarafından yazılmış ve İçişleri Bakanı D. Spyagin tarafından imzalanmıştır.
3. Hac Şevval ve Zilkade ayları ile Zilhicce ayının ilk 10 gününde yapılır. Hac aylarından önce hac için ihrama girilemez. Hac vakitleri dışında kabeyi ve diğer kutsal yerlere yapılan ziyaretler Umre ziyareti olarak adlandırılır.
4. Bazı kaynaklara göre 1812'de doğduğu ve 1896'da 84 yaşında vefat ettiği söylenmektedir. (Salkınlı 2006).
5. 1895'de doğdu ve Aktöbe vilayeti Temir ilinde yaşadı.
6. 1911'de doğdu, Boyu Jalpaktıl-Tabın, Karakalpakistan, Konırat sokağında yaşadı.
7. Daha sonra bu bölge Oyıl nehrinin yukarı akışındaki Şilisu olarak adlandırılmıştır. Ezberleme, bir müzik aletini hatasız ve doğru çalma becerisine sahip olmanın aşamalarındandır. Ezberleme, müzik biliminde, bir öğrenme tekniği ve yöntem olarak kabul edilir (Gün Duru vd. 2016: 126). Kulak ile ezberleme, işitsel bellek; görerek ezberleme, görsel bellek; fiziksel his ve hareketler aracılığıyla ezberleme, kinestetik bellek ve analiz yapmak suretiyle ezberleme ise teorik bellek içerisinde değerlendirilir (Haydon 1996: 342-345; Aiello vd. 2002).

#### KAYNAKÇA

##### Arşiv Belgeleri

##### Orenburg Vilayatinin Devlet Arşivi (OV DA)

Fon № 6, Kayıt № 18, Dosya № 538.

Fon№ 173, Kayıt № 1, Dosya № 25a.

Fon№ 175, Kayıt № 1, Dosya № 25a.

##### Kazakistan Cumhuriyetinin Merkezi Devlet Arşivi (KC MDA)

Fon № 64, Kayıt № 1, Dosya № 2205.

Fon № 64, Kayıt № 1, Dosya № 3155.

Fon № 25, Kayıt № 1, Dosya № 561.

Fon № 25, Kayıt № 1, Dosya № 795.

Fon № 78, Kayıt № 2, Dosya № 5070.

Fon № 64, Kayıt № 1, Dosya № 3475.

##### Kitap ve Makaleler

Ajigali, Serik (1994). "Pamiyatniki Donyttau (Severnyj Ustyurt)". *Izvestiya NAN RK. Seriya obshhestvennyh nauk*1.

\_\_\_\_\_ (2006). *Kratel' eliniñ asyl murasy. Aral-Kaspiionirinin tarihiy men madenietii turaly*. Almaty.

\_\_\_\_\_ (2015). *Aktobe oblysynyn asa kornekti arhitekturalyq eskertkishi: fotokorme. Gylymi aqparattyq basylym*. Almaty-Aqtobe.

Alpargu, Mehmet – Yazici, Serkan – Yavuz, Fikrettin (2014). "Arduous Journey To Hedjaz: Turkestan Pilgrims, The Caliph And Istanbul (16th -20th Centuries)". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 54, 1, 401-416.

Bogde Adamnyn Kolynda Bolgan Dosjan İşannyn Mori Muzeıyege Tapsyrylady (2019). Erişim tarihi: 20.05. 2020. [https://www.inform.kz/kz/bogde-adamnyn-kolynda-bolgan-doszhan-ishannyn-mori-muzeıyege-tapsyrylady\\_a3580574](https://www.inform.kz/kz/bogde-adamnyn-kolynda-bolgan-doszhan-ishannyn-mori-muzeıyege-tapsyrylady_a3580574)

Darmenuly, Aışuak (2019). Hazret Möri İyesine Oraldı <https://izbasar.kz/2019/11/05/haziret-m-ri-iesine-oraldy/>

Egamberdiyev, Mirzahan - Dinashveva Lazzat (2019), "Çarlık Rusyasının Güney Kazakistan'daki Eğitim Politikası (1850–1914)". *Belleten*, Cilt: LXXXIII-Sayı: 297, Ağustos. <https://www.ttk.gov.tr/yayinlari-miz/dergi/belleten-ciltlxxxiii-sayi297-yil2019-agustos/>

Ermakov, Ivan. (2001). *İslam v kul'ture Rossii v ocherkah i obrazah*. Moskva: "Izdatel'skoj servis".

Erşahin, Seyfettin (1998). "Türkistan Müslümanlarının Hac Seferi", *Diyanet Aylık Dergi*, Sayı 88, 16-21.

\_\_\_\_\_ (1999). *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar*: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Gabjalilov, Hairolla (2005). "Qazaq qazhıylarynyn Medinada saldyrgan takeileri turaly derek". *«Alash» tarihi-jetnologiyalyq zhurnal* 1, 55-60.

Güler, Mustafa (2016). "XIX. Asırdan Günümüze Kırgızistan'da Hac Olgusu ve Osmanlı Devleti'nin Bölge Hacılarına Yaklaşımı", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:18, Sayı:1, 1-16.

- Isabay, Quanysh ve Baijan-ata, Sapar (1996). *Qazhyga bargan qazaqtar*. Dereknamalyk Bajan. Almaty: Ana tili.
- Islam. Jenciklopedijalyq anyqtamalyq* (2010). Almaty: Aruna Ltd.
- Kartaeva, Tattigul (2019). *Batys Qazaqstan Olkelik Arheo-Etnografıyalyq Keşendi Ekspediciyasynyn Esebi. Qolzhazba*. Almaty-Aqtobe.
- Kartaeva, Tattigul (2020). *Kubula Kuyis*. Erişim tarihi: 30.04.2020. <https://qazaqadebieti.kz/24738/byla-uys>.
- Kerderi, Abubakir (1993). *Qazagym*. Almaty.
- Köpejuly, Mashhyr- Zhysip (1993). *Qazaq Şejiresi*. Almaty: Zhalyyn. 9-10.
- Lykoşin, Nil (1902). "K Statistike Palomnichestvav Mekku". *Turkestanские Vedomosti*, 14 Fevral. № 13.
- Muhtarova, Gulmira (2009). *Qazaqstandaqy islam dini: qazhylyq (XIX XX z. basy)*. *Materialdar zhinagy*. Almaty: Baspalar yji.
- Nurtazina, Nazira (2013). "Islam and the Role Hajj in the History of Kazakhstan Middle". *East Journal of Scientific Research* 15 (6):869-873.
- Orınbekova, Gulmira (2008). *Qazaqstan qazhıylary*. Almaty: Poligrafkombinat.
- "Qaji joly" (1913). *Qazaq gazetı* 23.
- "Qajilar" (1913). *Qazaq gazetı* 25.
- "Qajiliq" (1913) *Qazaq gazetı* 33.
- "Qajilar habary" (1913). *Qazaq gazetı* 35.
- "Qajilar qayıty" (1913). *Qazaq gazetı* 41. № 41, 3
- Qaraş, Gumar (1913). *Badel-Haji*. Qazan.
- "Qazaq gazetı". 1913, 1914 jilda. (2018). *Qurastyrgan Sveta Smagulova, Garifolla Anes, T. Zamzaeva*. Almaty: Arys.
- Quanıshulu, Oserbay (1892). *Qajiliq sapary turaly qissa*. Kazan,.
- Radlov, Vasiliı (1989). *Iz Sibiri*. Moskva: Nauka.
- Sadıkova, Sagi (2006). *Azhym Besburshaqtyn shezhiresi*. Almaty.
- Sadvokasova, Zakiş (2005). Duhovnaja jekspansija carizma v Kazahstane v oblasti obrazovanija i religii (II polovina XIX - nachalo XX vekov). Almaty: Qazaq universiteti.
- Sagyndikova, Altynai (2019). "Aktobede Dosjan ishan meshitin qalpına keltiru jumystarina daiyndyk bastaldy". Erişim tarihi: 20.05. 2020. [https://lenta.inform.kz/en/aktobede-doszhan-ishan-meshitin-kalpına-keltiru-zhumystaryna-daiyndyk-bastaldy\\_a3550656](https://lenta.inform.kz/en/aktobede-doszhan-ishan-meshitin-kalpına-keltiru-zhumystaryna-daiyndyk-bastaldy_a3550656)
- Salgynuly, Sabit (2006). *Doszhan haziret: gumyrnamalyq bayan*. Almaty: Atamura.
- Sarımay, Yusuf (2019). "Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul". *Bilgi* 88 (Kış 2019): 1-18.
- Şakarim, Kudayberdiuli (1991). *Turik, qyrgyz-qazaq ham handar shezhiresi*. Almaty.
- Smirnov, Nikolai (1928). *Islam i sovremenniy Vostok*. Moskva: Akcionernoe izdatel'skoe o-vo Bezbozhnik.
- Yıldırım, Seyfi- vd. (2019). "Kazakistan Ceditçilik Hareketinde Önemli Bir İsim: Ömer Karaş, Hayatı ve Faaliyetleri (1875–1921)". *Gazi Akademik Bakış Dergisi* 24, 245-279.